

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (1945-1967)

Ερατοσθένης Καψωμένος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Η λογοτεχνική παραγωγή της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου (1945-1967) είναι ένα πεδίο δύσβατο από πολλές απόψεις. Συμπίπτει με την πιο ταραχώδη περίοδο της πρόσφατης ιστορίας μας και η γραμματολογική της καταγραφή και αποτίμηση επηρεάστηκε ουσιαστικά από τις σκοπιμότητες των ιδεολογικοπολιτικών πολώσεων εκείνης της εποχής. Μόλις προς τα τέλη της δεκαετίας του '70 άρχισε μια ψυχραιμότερη και δικαιότερη αντιμετώπιση αυτής της παραγωγής. Πολλά κείμενα και συγγραφείς περιμένουν ακόμη να κριθούν και να πάρουν τη θέση που τους αρμόζει. Έτσι, μολονότι έχουν παρέλθει τρεις δεκαετίες, τα σχετικά ζητήματα είναι ακόμα πολύ νωπά για μια αντικειμενική και οριστική αποτίμηση.

Κοντά σ' αυτά, η λογοτεχνική παραγωγή της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου είναι εξαιρετικά πλούσια για να χωρέσει σε μια σύντομη ανακοίνωση. Συγκριτικά προς την αντίστοιχη παραγωγή του Μεσοπολέμου είναι πολύ μεγαλύτερη, και σε όγκο εκδόσεων και σε αριθμό συγγραφέων. Έτσι, ο στόχος μιας σφαιρικής και πλήρους παρουσίασης δεν είναι, στα χρονικά πλαίσια που διαθέτουμε, ούτε σε σχετικό μέτρο εφικτός. Ίσως μάλιστα να μην είναι και σκόπιμος, στο βαθμό που θα μας ανάγκαζε να παρακάμψουμε την ειδική σκοπιά του συνεδρίου.

Θα περιορίσομε λοιπόν τη γραμματολογική πληροφόρηση σ' ένα συνοπτικό και άρα ελλειπές διάγραμμα, προκειμένου να σταθούμε αναλυτικότερα σε ορισμένες στρατηγικής σημασίας επιλογές, που αποκαλύπτουν δυσδιάκριτες αλλά ουσιώδεις συναρτήσεις βάθους ανάμεσα στη λογοτεχνία και τα κοινωνικά προβλήματα της ίδιας περιόδου.

Διευκρινίζομε προκαταρκτικά ότι αυτό που θα ταίριαζε στην περίπτωση θα ήταν μια *κοινωνιοσημειωτική προσέγγιση* της υπό μελέτη λογοτεχνικής παραγωγής, που να καλύπτει με επάρκεια τη συνάρτηση: *λογοτεχνία-ιδεολογία-κοινωνία*. Όμως αυτό δεν είναι θέμα μιας εισήγησης, είναι ένα ευρύ πεδίο έρευνας κι ούτε υπάρχει σ' αυτόν τον τομέα η απαραίτητη προεργασία που να επιτρέπει στο μελετητή να κωδικοποιήσει κατακτημένη γνώση και να προχωρήσει σε δευτερογενείς έγκυρους συσχετισμούς.¹ Αφετέρου, μας λείπει μια ιστορική ποιητική των λογοτεχνικών ειδών, που να αναδειχνει τα διακριτικά χαρακτηριστικά της περιόδου στα πεδία της ρητορικής και του ύφους, των μυθικών και ιδεολογικών δομών και μοντέλων. Τέλος, ο προσωποκεντρικός σε μεγάλο βαθμό χαρακτήρας των γραμματολογικών προσεγγίσεων δεν ευνοεί παρά σχηματικές εκτιμήσεις γενικού χαρακτήρα σ' αυτά τα πεδία, χωρίς την αναγκαία τεκμηρίωση.

Υπάρχουν, εννοείται, πάντα οι εξαιρέσεις, που προσφέρουν στο μελετητή γόνιμη αφόρμηση για διεισδυτικές καταδύσεις στον πυρήνα των υπό μελέτη ζητημάτων.

---

1. Φυσικά, ο σχετικός προβληματισμός υπάρχει και μάλιστα έχει τροφοδοτήσει κατά καιρούς ζωηρές δημόσιες συζητήσεις (βλ. τη Βιβλιογραφία στο τέλος). Όμως το ζητούμενο είναι μια εκτεταμένη συστηματική έρευνα σ' ένα άλλο επίπεδο απ' αυτό στο οποίο αναπτύσσονται οι καθ' όλα αξιόλογες απόψεις και εκτιμήσεις της κριτικής.

Α. Λογοτεχνικές Γενιές και Ομάδες

Μ' όλη τη συμβατικότητα του, πρόσφορο για μια γρήγορη εποπτεία είναι το κριτήριο των λογοτεχνικών γενεών. Στα χρόνια που μας ενδιαφέρουν βρίσκονται σε πλήρη δράση τρεις τουλάχιστον λογοτεχνικές γενιές:

1. Είναι η γενιά του μεσοπολέμου - η γενιά του Σεφέρη, του Ρίτσου και του Ελύτη στην ποίηση, του Τερζάκη, του Θεοτοκά, του Πρεβελάκη στην πεζογραφία², που θα γράψουν μεγάλο -και ασφαλώς το ωριμότερο- μέρος του έργου τους από το 1940 και ύστερα και θα καθιερωθούν, κοντά στους παλαιότερους, ως επίσημη πνευματική ηγεσία της μεταπολεμικής περιόδου.

Τα ίδια χρόνια ζουν την ύστερη δημιουργική τους φάση αρκετοί συγγραφείς από τις παλιότερες γενιές, του '10 και του '20, απ' τους οποίους οι σημαντικότεροι, Σικελιανός, Καζαντζάκης, Βάρναλης, παράγουν έργο που εντάσσεται πλήρως στο κλίμα και το πνεύμα της εποχής.

2. Είναι η πρώτη μεταπολεμική γενιά, που ανδρώθηκε στα χρόνια του Πολέμου και της Κατοχής, έζησε τις εμπειρίες της Αντίστασης και του Εμφυλίου (πολλοί είχαν ενεργητική συμμετοχή) και κάνει την εμφάνισή της στα γράμματά μας μέσα στην πρώτη δεκαετία της 'υπό μελέτη περιόδου (ως το 1960 έχουν όλοι περίπου εκδώσει τα πρώτα τους έργα). Είναι αναμφίβολα η γενιά που συνδέθηκε περισσότερο από κάθε άλλη με τις ιστορικοπολιτικές περιπέτειες της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου και συνεπώς αποτελεί, στο πεδίο της λογοτεχνίας, τον αυθεντικότερο εκφραστή της. Πρόκειται για την ποιητική γενιά του Τάσου Λειβαδίτη, του Αρη Αλεξάνδρου, του Τάκη Σινόπουλου, του Νίκου Καρούζου και για την πεζογραφική γενιά του Στρατή Τσίρκα, του Δημήτρη Χατζή, του Αλέξανδρου Κοτζιά, του Κώστα Ταχτοσή, του Γιώργου Ιωάννου, για να σταθούμε μόνο σ' αυτούς που "έφυγαν". Η πολυάριθμη αυτή γενιά³ δεν έχει - καθώς επισήμανε η φιλολογική

2. Στην ίδια γενιά ανήκουν και οι ποιητές Τάκης Παπασιώνης, Νίκος Καλομάρης (ή Ν. Calas, Νικήτας Ράντος), Ανδρέας Εμπειρίκος, Νίκος Εγγονόπουλος, Γ.Θ. Βαρόπουλος, Δ.Ι. Αντωνίου, Νικήτορος Βρεττάκος, Γ. Θέμελης, Ζωή Καρέλλη, Γιώργος Στογιαννίδης, Ν. Καβαθάς, Γιάννης Κουτσοχέρας, Ζήσης Οικονόμου, Μέλπω Αξιώτη, Νίκος Παππάς, Ρίτα Μπούμη-Παππά, Κώστας Μόντης, Μελισσάνθη κ.ά. Από τους πεζογράφους σημειώνουμε ακόμη τους Στρατή Μυριβήλη, Ηλία Βενεζή, Φώτη Κόντογλου, Θανάση Πετσάλη, Μιχ' Καργάτσι, Τάσο Αθανασιάδη, Λουκία Ακριτά, Γιάννη Μπεράτη, Θράσο Καστανάκη, Στέλιο Ξεφλούδα, Αλση Γιαννόπουλο, Νίκο Γαβριήλ Πεντζίκη, Γιώργο Δέλιο, Έλλη Αλεξίου, Μέλπω Αξιώτη, Λίλικα Νάκου.

3. Στην πρώτη "Ανθολογία μεταπολεμικών ποιητών" του Ντίνου Γεωργιάδη (1957) παρουσιάζονται 61 ποιητές, ενώ αργότερα, ο Αλέξ. Αργυρίου καταγράφει 133 ποιητές (βλ. Αλ. Αργυρίου, Η πρώτη μεταπολεμική γενιά, στη σειρά "Η ελληνική ποίηση, Ανθολογία-Γραμματολογία", Αθήνα, Σκόλης, 1982. Πρβλ. Μ. Βίτι, Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Αθήνα, Οδυσσεύς, 1987, σ. 422-23). Από τους ποιητές σημειώνουμε ακόμη τους Τάκη Βαρόσιώτη, Μηνά Δημάκη, Αρη Δικταίο, Νάνο Βαλαωρίτη, Δημ. Παπαδότα, Έκτορα Κωνσταντό, Γιώργο Παυλόπουλο, Πάνο Θασίτη, Στέλιο Γεράνη, Ελένη Βακαλό, Τίτο Πατρίκο, Μανόλη Αναγνωστάκη, Κώστα Κουλουφάκο, Μίλτο Σαχτούρη, Σταύρο Βαβούρη, Κλειτό Κύρου, Ε.Χ. Γονατά, Ιάσωνα Δεπουήνη, Γιάννη Νεγρεπόντη, Κρίτωνα Αθανασιάδη, Μιχάλη Κατσάρη, Λίνα Κάδογλη, Θανάση Κωσταβάρα, Αντώνη Δεκαβάλλη, Θ. Φραγκόπουλο, Γιώργο Γεραλή, Σαράντο Παυλέα, Γιωργή Κότσαρη, Γιώργο Σαραντή, Γιάννη Δάλλα, Δημ. Δούκαρη, Ολγα Βότση, Αθω Δημοπούλα, Αριστοτέλη Θ. Νικολαΐδη, Δημήτρη Χριστοδούλου, Κώστα Στεργιόπουλο, Μαντώ Αραβαντινού, Αντρέα Νενεδάκη. Από τους πεζογράφους αναφέρουμε τους Αλση Αγγέλογλου, Τηλέμαχο Αλαβέρα, Μήτσο Αλεξανδρόπουλο, Αρη Αλεξάνδρου, Ρένο Αποστολίδη, Εύα Βλάμη, Αγγελό Βλάχο, Αντώνη Βουσοβούνη, Ιουλίνα Ιατριδί, Παντελή Καλιότση, Νίκο Κάδογλη, Νίκο Καχτίτση, Γ. Κιτασόπουλο, Αστέρη Κοθβατζή, Κώστα Κοτζιά, Μιμικά Κρανάκη, Μαργαρίτα Λυμπεράκη, Μόνα Μητροπούλου, Τατιάνα Γκρίτσι-Μιλλιέ, Νίκο Μπακόλα, Αριστοτέλη Νικολαΐδη, Σωτήρη Πατατζή, Σπύρο Πλασκοβίτη, Νίκο Πολίτη, Ρόδη Ρούφο, Αντώνη Σαμαράκη, Γαλάτεια Σαραντή, Διδώ Σωτηρίου, Αντρέα Φραγκιά, Θ.Δ. Φραγκόπουλο, Δημήτρη Χατζή Παραπέμπουμε στο πολύτιμο συλλογικό έργο: Η Μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δεκαετία του '67, τόμ. Α'-Η, Αθήνα, Σκόλης, 1988 όπου και βιβλιογραφία.

κριτική⁴- ηγετικούς εκπροσώπους ούτε μείζονες και ελάσσονες, όπως άλλες προηγούμενες. Μάλιστα παρουσιάζει κάποιες κοινές συντεταγμένες, βιωμάτων, ευαισθησίας και κουλτούρας, που διαμορφώνουν -μέσα και πέρα από τις διαφορές και αντιπαλότητες- τα ιδιαίτερα γνωρίσματα της γενιάς και τις δεσπόζουσες τάσεις της λογοτεχνικής της παραγωγής.

3. Το ίδιο περίπου ισχύει και για τη δεύτερη μεταπολεμική γενιά, που οι εκπρόσωποι της πέρασαν τα παιδικά τους χρόνια μέσα στην περιπέτεια της Κατοχής και του Εμφυλίου και μοιράστηκαν τα ίδια ιστορικά βιώματα με την προηγούμενη γενιά. Πρόκειται για τους ποιητές και πεζογράφους που εμφανίζονται μετά το 1950 και κυρίως στη δεκαετία του '60 και από τους οποίους αναφέρομε ενδεικτικά το Β. Βασιλικό, τον Ανέστη Ευαγγέλου, το Μάριο Χάκκα, το Θανάση Βαλτινό και το Γιώργο Χειμωνά.⁵

Προς το τέλος της περιόδου θα κάμουν την εμφάνισή τους και οι πρώτοι εκπρόσωποι της γενιάς του '70, που όμως -καθώς σωστά παρατηρήθηκε- δεν τρέφονται πια με τα βιώματα της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου κι επομένως δεν εμπίπτουν στο υπό διερεύνηση πεδίο.

Ενα συμπληρωματικό και ίσως ουσιωδέστερο κριτήριο σε σχέση μ' αυτό της λογοτεχνικής γενιάς αντιπροσωπεύουν τα λογοτεχνικά περιοδικά που συγκεντρώνουν γύρω τους λίγο-πολύ ομοιογενείς ομάδες συγγραφέων, με ξεκάθαρους κάποτε προγραμματικούς στόχους.

Από τον πρώτο χρόνο της Απελευθέρωσης (1944) -κοντά στη "*Νέα Εστία*" που συνεχίζει τη μακρά ζωή της και το πνεύμα μιας προηγούμενης φιλολογικής παράδοσης (με διευθυντή τον Πέτρο Χάρη)- εμφανίζονται τα περιοδικά "*Τα Νέα Γράμματα*", σε καινούρια σειρά (1944-45), "*Αγυλοελληνική Επιθεώρηση*" (1945-55) και "*Τετράδιο*" (1945-47), που εκφράζουν, κατά κύριο λόγο, τους ποιητές και κριτικούς της ομάδας που καθιερώθηκε ως "*γενιά του '30*". Απέναντι σ' αυτά κυκλοφορούν τα περιοδικά της αριστερής διανοήσης, αρχικά τα "*Ελεύθερα Γράμματα*" (1945-51) που συσπειρώνουν τις παλιότερες γενιές (Νίκο Παππά, Ρίτα Μπούμη-Παππά, Μάρκο Αυγέρη, Κώστα Βάρναλη), και στη συνέχεια η "*Επιθεώρηση Τέχνης*" (1954-67), ένα περιοδικό όπου πρωταγωνιστούν οι νέοι αριστεροί διανοούμενοι, κριτικοί και συγγραφείς της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς (ο Κώστας Κουλουφάκος, ο Τίτος Πατρίκιος, ο Δημ. Ραυτόπουλος, αργότερα ο Κ. Πορφύρης, ο Τάσος Βουρνάς, ο Δημ. Δεσποτιδής), οι οποίοι αναπτύσσουν μια προβληματική ανοιχτή, που εκτείνεται σ' όλες τις εκφάνσεις της κουλτούρας. Αμιγέστερο λογοτεχνικό προσανατολισμό έχουν δυο άλλα περιοδικά, ο "*Κοχλιάς*" (1945-48), που εκφράζει τις καλλιτεχνικές αναζητήσεις μιας ποιητικής ομάδας της Θεσσαλονίκης και το "*Γάλλ*" (1963-67), με εκδότη το Νάνο

4. Βλ. Λίνου Πολίτη, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα ΜΙΕΤ, 1978, σ. 335.

5. Ποιητές της δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς: Κατερίνα Αγγελάκη-Ρουκ, Νίκος Αλέξης Ασλάνογλου, Θιμάς Γκόρσις, Ζέφη Δαράση, Κική Δημουλά, Τάσος Δενέγγης, Μάνος Ελευθερίου, Ανέστης Ευαγγέλου, Νανά Ηοαία, Λουκάς Κούσουλας, Π. Μάρκογλου, Μάρκος Μέσκος, Ματθαίος Μουντές, Ντίνος Χριστιανόπουλος κ.ά.
Πεζογράφοι: Πέτρος Αμπατζόγλου, Βασ. Βασιλικός, Θανάσης Βαλτινός, Θανάσης Γκόνος, Γλαύκη Δασκαλοπούλου, Τόλης Καζαντζής, Ιωάννα Καρατζαφέρη, Μένης Κουμανταράς, Γιώργος Μανιάτης, Χριστόφορος Μηλιάνης, Κωστούλα Μητροπούλου, Σάκης Παπαδημητρίου, Μάριος Χάκκας, Γιώργος Χειμωνάς.

Βαλαωρίτη, που συγκεντρώνει παλιούς και νέους υπερρεαλιστές, τον Εμπειρικό, το Νίκο Καλαμάρη, τον Αλέξ. Σχινά κ.ά.⁶

Τους νέους ποιητές της Θεσσαλονίκης συγκεντρώνουν δύο άλλα μακρόβια λογοτεχνικά περιοδικά, η *"Διαγώνιος"* (1958 κ.ε.), που εκδίδει ο Ντίνος Χριστιανόπουλος και η *"Νέα Πορεία"* (1955 κ.ε.), που εκδίδει ο Τηλέμαχος Αλαβέρας.

Τέλος, ευρύτερα κοινωνικοπολιτική και πολιτισμική είναι η προβληματική που εκφράζει (από τη σκοπιά της αριστερής αμφισβήτησης) το περιοδικό *"Κριτική"* της Θεσσαλονίκης (1959-61), με εκδότη τον ποιητή Μανόλη Αναγνωστάκη, ενώ το αστικό προοδευτικό πνεύμα, με ευρύτητα προβληματισμών και στόχων, εκφράζει το πανελλήνιας εμβέλειας περιοδικό *"Εποχές"* (1963-67), που εκδίδει στην Αθήνα ο Αγγελος Τερζάκης, με τη συνεργασία του Γιώργου Θεοτοκά.

Β. Η Συνάρτηση της Θεματικής με τις Ιστορικές Συνθήκες και τις Ιδεολογίες της Εποχής

Κοινή διαπίστωση της κριτικής είναι ότι η μεταπολεμική λογοτεχνική παραγωγή που εξετάζουμε παρουσιάζει μια ιδιαίτερα στενή συνάρτηση με τις ιστορικοπολιτικές συνθήκες της αντίστοιχης περιόδου. Αυτό θα πει ότι δεν εκφράζει απλώς την προβληματική της εποχής της (που είναι περίπου αυτονόητο), αλλά αντλεί σε μεγάλο βαθμό τη θεματική της ύλη από τις σύγχρονες τραγικές ιστορικές εμπειρίες του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, καθώς και από τις εμπειρίες των ραγδαίων ανακατατάξεων που συντελούνται στην ελληνική μεταπολεμική κοινωνία και των συνεπειών που έχουν σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Ωστε, κοντά στα άλλα, αποτελεί ταυτόχρονα ιστορική μαρτυρία μιας εποχής και σημασιολόγησή της. Χαρακτηριστικές πάνω σ' αυτό είναι οι θεματικές ταξινομήσεις που χρησιμοποιεί η φιλολογική κριτική.

Ξεχωρίζει πρώτα απ' όλα τη Λογοτεχνία της Αντίστασης ως μια μεγάλη και ευδιάκριτη κατηγορία, που καλύπτει τόσο την ποίηση όσο και την πεζογραφία.

Για την ποίηση έχει καθιερώσει επιπλέον μια τριπλή διαίρεση:

- α. *Πολιτική ποίηση* ή "ποίηση της επαναστατικής εμπειρίας και ιδεολογίας" (Λειβαδίτης, Αλεξάνδρου, Πατρίκιος, Αναγνωστάκης, Κατοσαρός κ.ά.). Είναι η κατηγορία που αρχικά προτάθηκε να ονομαστεί *"Ποίηση της ήττας"* και μεταγενέστερα αντιπροτάθηκε ν' αποκληθεί *"ποίηση της μνήμης"*, *"της αντίηττας"*, *"της παθητικής αντίστασης"*, *"της συνειδητοποίησης"*⁷. Εδώ εντάσσεται από ορισμένους και η μη πολιτικοποιημένη έκφραση κοινωνικής αμφισβήτησης.
- β. *Ποίηση της υπαρξιακής αγωνίας* (ή αναζήτησης), χαρακτηρισμός που αμφισβητήθηκε με την επισήμανση ότι η αντίστοιχη παραγωγή δε συνδέεται με το κίνημα του ευρωπαϊκού υπαρξισμού αλλά κυρίως με τη θρησκευτική αναζήτηση στην κατεύ-

6. Αξιοσημείωτα επίσης είναι τα περιοδικά της ίδιας περιόδου *"Γράμματα"* (Πειραιάς 1943-47), *"Μακεδονικά Γράμματα"* (Θεσσαλονίκη, 1944-45), *"Ο Αϊώνας μας"* (1947-51), *"Ποιητική Τέχνη"* (1947-51), *"Ελληνική Δημιουργία"* (1948-54), *"Καινούρα Εποχή"* (1957-65).

7. Βλ. λ.χ. Απ. Μπενάτσος, *Η ποιητική μεθολογία του Τάσου Λειβαδίτη*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1991, σ. 66-87, όπου ο πιο πρόσφατος απολογισμός των απόψεων που διατυπώθηκαν για το θέμα αυτό. Πρβλ. και Βιβλιογραφία στο τέλος.

θυση της ελληνορθόδοξης παράδοσης (Βαρβιτσιώτης, Καρέλλη, Βακαλό, Σινόπουλος, Καρούζος κ.ά.).

- γ. *Νεοϊπερρεαλιστική ποίηση*, όπως ονομάστηκε η έκφραση του μεταπολεμικού υπερρεαλισμού (Σαχτούρης, Βαλαωρίτης, Παπαδίτσας, Νικολαΐδης, Κακναβάτος, Αραβαβτινού).

Μια ιδιομορφία της μεταπολεμικής ποιητικής παραγωγής είναι ότι παρουσιάζει μια μετατόπιση από μια θεματική με επίκεντρο τη φυσική περιοχή και τη μυθολογία του ελληνικού γεωγραφικού χώρου (όπως ισχύει για την ποίηση της γενιάς του '30) σε μια θεματική με επίκεντρο την κοινωνική περιοχή, το τοπίο της πόλης ή το τοπίο της ψυχής (όπως ισχύει για την ποίηση της πρώτης γενιάς των μεταπολεμικών ποιητών). Με αφετηρία αυτή τη διαπίστωση, προτείναμε, σε παλαιότερη εργασία μας,⁸ ως τυπολογικό κριτήριο για μια συστηματική μελέτη και ταξινόμηση αυτής της παραγωγής, τη διχοτομία *φύση-πολιτισμός*. Διαπιστώσαμε λοιπόν ότι στη μεταπολεμική ποίηση παρατηρείται ως προς τη σχέση φύσης-πολιτισμού μια σημαίνουσα διαφοροποίηση της μέχρι τότε παράδοσης.

Ιδιαίτερα στη λεγόμενη "ποίηση της επαναστατικής εμπειρίας και ιδεολογίας", που αποτελεί τον κορμό αυτής της παραγωγής, διαπιστώνομε ότι η οργάνωση του μεταφορικού και γενικότερα του εικονοπλαστικού συστήματος βασίζεται σε μια διαφοροποιημένη αντίληψη της σχέσης ανθρώπου-φύσης.

Η εικονοπλασία τροφοδοτείται όχι πια από τη *φύση-πρότυπο* (όπως γενικά ίσχυε ως το τέλος του μεσοπολέμου) αλλά από την ανθρώπινη-κοινωνική περιοχή και ιδιαίτερα από τη λεπτομέρεια της καθημερινής ζωής, που αποτελεί μιαν άλλη πηγή άμεσης και πλούσιας εμπειρίας. Παρά τις εξαιρέσεις, το εικονοπλαστικό και μεταφορικό σύστημα, αντί ν' αποτελεί, όπως πριν, δίαυλο που να διοχετεύει τη φωτεινή εμπειρία της φύσης στην ανθρώπινη περιοχή, χρησιμοποιείται αντίθετα για ν' αναδείξει -συχνά μέσα από εφιαλτικές εικόνες- μιαν άλλη εμπειρία ζωής, το ζοφερό κλίμα της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου: των πολιτικών διώξεων, της φυλακής, των στρατοπέδων συγκέντρωσης. Εχομε μάλιστα μια μεταγραφή των εφιαλτικών εμπειριών αυτής της γενιάς από το ανθρώπινο στο φυσικό πεδίο, που προβάλλει μεγεθυντικά τον ανθρώπινο επιάλτη δίνοντάς του διαστάσεις Κοσμικές. Η φύση εμφανίζεται "συνεργός" στην απομόνωση από τον έξω κόσμο (λ.χ. "τα σίδερα της θάλασσας"), στα βασανιστήρια ("ήλιος-βρόχος", "ήλιος-φίδι"), στις εκτελέσεις ("αναπότρεπτη αυγή") ή, αντίστροφα, υποκατάστατο των ανθρώπινων θυμάτων στις δοκιμασίες, τον ακρωτηριασμό, την αλλοτρίωση ("νύχτα γεμάτη εγκαύματα", "αόματος ουρανό", "μαύρος ήλιος" κλπ.). Έτσι διαμορφώνεται μια μυθολογία και μια εικονοπλασία που είναι ταυτόχρονα μέσα κι έξω από την παράδοση: Έξω από την παράδοση στο επίπεδο του μύθου, όπου αντιπαράθεται στο λαμπρό ποιητικό όραμα του ελληνικού γεωγραφικού χώρου όπως εκφράζεται από το Σολωμό ως τον Ελύτη, αλλά και μέσα στην παράδοση, σε επίπεδο δομών βάθους, καθώς διατηρεί, έστω και αντεστραμμένο, το σχήμα της ανταπόκρισης

8. "Η διχοτομία φύση/πολιτισμός ως κριτήριο οριοθέτησης του στίγματος της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς". Εισήγηση σε Λογοτεχνικό Συμπόσιο για τη Μεταπολεμική Ποίηση που οργανώθηκε στο Πανεπιστήμιο Κρήτης (Ρεθύμνο, 29.10-2.11.1983) [περ. Σπείρα, 2(Φθίν.-Χεμ. 1984), σ. 113-132 -αναδημοσίευση: Ε. Γ. Κατωμένου, Κώδικες και Σημασίες, Αθήνα, Αρσενίδης, 1990, σ. 156-177].

ανάμεσα στην ανθρώπινη περιπέτεια και την προσωποποιημένη φύση, που γίνεται μέτοχος και ηχείο της ανθρώπινης περιπέτειας (: ανθρωποκεντρική αντίληψη).

Η διαφορά από την προγενέστερη παράδοση έγκειται στο γεγονός ότι η ποίηση αυτή εκφράζει μια αναγκαστική αποξένωση από τη φύση, που η γενιά αυτή την αντικρίζει μέσα από το ουρματόπλεγμα, από τα κάγκελα της φυλακής, από τη φρίκη των εκτελέσεων. Στην εικονοπλασία λοιπόν αποτυπώνεται ένα μαρτυρικό αίσθημα απομόνωσης, εγκλεισμού και κοινωνικού αποκλεισμού. Δεν πρόκειται για ακρωτηριασμό της ποιητικής ευαισθησίας απέναντι στα μηνύματα της φύσης. Πρόκειται για μια διαφορετική εκδήλωση της ευαισθησίας αυτής, που κωδικοποιεί ένα βαθύ αίσθημα στέρησης ("απ' την κάθε λέξη μου λείπει ένα μεσημέρι"). και περιέχει μια έμμεση αλλά σαφέστατη καταγγελία για το καθεστώς της εκμετάλλευσης και του ανθρωποφάγου ανταγωνισμού, που είναι και ο κύριος υπεύθυνος για την καταστροφή της αρχέγονης ενότητας μέσα στη συνείδηση του μεταπολεμικού ανθρώπου.

Ετσι, η πολιτική και κοινωνική κρίση αποκαλύπτεται ως κρίση πολιτισμού: ως αμετάκλητος κατακερματισμός της παραδοσιακής αρμονίας μεταξύ ανθρώπου και φύσης, που έχει πολλαπλές συνέπειες. Πρώτα απ' όλα, αναδύεται ως αδήριτη ανάγκη η προτεραιότητα του κοινωνικού οράματος απέναντι στο Κοσμικό όραμα, προτεραιότητα που εκφράζεται αρχικά με αγωνιστικούς μύθους, στη συνέχεια με την αμφισβήτηση και υπονόμευση των κάθε λογής κατεστημένων μύθων και κωδίκων. Μια άλλη αξιολογική συνέπεια αφορά τις διαφοροποιήσεις στις τεχνικές και συμβάσεις της λογοτεχνικής γραφής: σχέση ανάμεσα στην πράξη γραφής και στην πράξη ζωής, ανάμεσα στο συγγραφέα και τον αφηγητή, τον αφηγητή και τον ήρωα, ανάμεσα στο φαντασιακό πεδίο και το πραγματικό πεδίο. Όλες οι διαφοροποιήσεις αυτού του είδους απηχούν την προτεραιότητα της πολιτισμικής πραγματικότητας έναντι της φυσικής, χωρίς ωστόσο να φτάνουν, σ' αυτό το πεδίο, σε ουσιαστική ρήξη με την παράδοση, σε μια ριζική πολιτισμική τομή.

Για την πεζογραφία δεν έχουμε σαφείς και ευρύτερα αποδεκτές ταξινομήσεις. Ξεκινούμε από τη διαπίστωση ότι η μεταπολεμική λογοτεχνία έχει εξασφαλίσει μια ιδιαίτερα συνθήκη μεταξύ συγγραφέα και αναγνωστών: οι κοινές ιστορικές εμπειρίες αποτέλεσαν ένα οικείο σε πομπό και δέκτη αντικείμενο αναφοράς, που ευνοούσε τη διαμόρφωση ενός ουστήματος λογοτεχνικών συμβάσεων, συνδηλώσεων και κωδίκων, άμεσα κατανοητών και επικοινωνησίμων. Ετσι, χάρη σε μια σειρά συγκυρίες, η λογοτεχνία διαθέτει αυτή την περίοδο αυξημένες προϋποθέσεις για να παίξει έναν ουσιαστικό κοινωνικό ρόλο. Ο ρόλος αυτός, όπως εξηγούμε σε άλλη εργασία μας,⁹ εκδηλώνεται στο επικοινωνιακό επίπεδο ως μια ιδιαίτερα εύληπτη συνάρτηση μεταξύ *θεματικής και ιδεολογίας*. Πρόκειται για μια σχέση ομολογίας, που είναι ανιχνεύσιμη και επαληθεύσιμη σε κωδικοποιήσεις των δομών επιφάνειας και βάθους και η οποία, κατά το μέτρο που ευστοχεί, εκδηλώνεται στη δραστηκότητα και αισθητική πληρότητα του μηνύματος.

9. "Ιδεολογία και θεματική της Μεταπολεμικής Πεζογραφίας". Ανακοίνωση σε σύζηση στρογγυλής τράπεζας στα πλαίσια του Επιστημονικού Συμποσίου "Μεταπολεμική Πεζογραφία", που οργάνωσε στη Θεσσαλονίκη, 31.10 έως 2.11.1991 (Βαφοπούλειο Ίδρυμα) ο Τομέας Νέων Ελληνικών Σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής και ο Δήμος Θεσσαλονίκης (ΚΣΤ' Δημήτρια).

Η ομολογία αυτή δεν έχει ασφαλώς μία μοναδική και αναλλοίωτη εκδοχή. Στις παραδοσιακές αφηγήσεις λ.χ. ή στο κλασικό μυθιστόρημα, η θεματική εκδηλώνεται σε αφηγηματικές ακολουθίες, που, κατά γενικό κανόνα, βασίζονται στην ενότητα τόπου-χρόνου-χαρακτήρων-δράσης, δηλ. σ' έναν ειρμό λογικοεμπειρικό και αιτιοκρατικό, όπου οι βασικές αντιπαραθέσεις των δρώντων προσώπων αντιστοιχούν σε αντιπαραθέσεις αξιολογικών συστημάτων, δηλ. ιδεολογικών θέσεων. Οι όροι αυτοί συνιστούν αναγκαία συνθήκη για την οικοδόμηση ενός κλασικού μυθικού σύμπαντος, που βασίζεται στην εσωτερική συνέπεια των χαρακτήρων και των δράσεων και στις σαφείς σημασιακές διακρίσεις και ιδεολογικές οριοθετήσεις. Αυτό συνεπάγεται: σταθερές δομές, ενιαίο σύμπαν, προτεραιότητα της συνταγματικής -δηλ. της αφηγηματικής- οργάνωσης των μνημμάτων, και βέβαια, αναπαραστατική αληθοφάνεια, δηλ. επιδίωξη της ρεαλιστικής ψευδαίσθησης.

Η άλλη εκδοχή είναι αυτή που ορίζεται από την προτεραιότητα της πράξης του αφηγείσθαι αντί της ιστορίας.

Αυτή η επιλογή έχει μια σειρά πιθανές έως αναγκαίες συνέπειες: υποτινάζει τους αφηγηματικούς/συνταγματικούς κώδικες, άρα την αφηγημένη ιστορία, άρα τη θεματική. Κι αυτό συνεπάγεται, με τη σειρά του, την υπονόμηση ή την αναίρεση του μονοσήμαντου νοήματος.

Σε μια γενική και εποπτική εκτίμηση, η μεταπολεμική μας πεζογραφία των πρώτων δεκαετιών ('40 ως '67) καλύπτεται ικανοποιητικά απ' αυτή την τυπολογία. Αξονας παραμένει η αφηγημένη ιστορία και η συνταγματική οργάνωση. Οι αφηγηματικοί κώδικες και ο μύθος εμφανίζονται ακμαίοι, στα πλαίσια της παράδοσης.

Η στενή ανταπόκριση θεματικής και ιδεολογίας παίρνει την πιο ρητή έκφρασή της στην αρχή της περιόδου, όπου η ιστορική δράση στην οποία υποστασιώνεται μια στάση ζωής ή μια ιδεολογία, ορίζει και τη θεματική των έργων που θα απομνημειώσουν λογοτεχνικά την ιδεολογία αυτή. Τυπικό παράδειγμα η λογοτεχνία του Πολέμου και της Αντίστασης.

Η λαϊκή πατριωτική ιδεολογία της εθνικής ανεξαρτησίας θα εκφραστεί προνομακιά μέσα από τη μυθοποίηση περιπετειών της Αντίστασης και του Εμφυλίου, ιδεολογικές αξίες θα ενσαρκωθούν στους αγωνιστές, μέσα από τη συνειδητοποίηση, τη δράση και τη θυσία τους. Ενδεικτικά παραδείγματα η *"Φωτιά"* του Δημ. Χατζή (1946), τα *"Ματωμένα χρόνια"* του Σωτ. Πατατζή (1946), οι *"Νύχτες και Αυγές"* του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου (1961, 1963).

Η αντιπαράθεση των ιδεολογιών μέσω της πολεμικής σύγκρουσης των αντίπαλων πολιτικών ομάδων στα ύστερα χρόνια της Κατοχής και τα πρώτα της Απελευθέρωσης συνιστούν μια ακόμη εκδοχή της ίδιας στενής αντιστοιχίας. Σημειώνομε, για παράδειγμα, την *"Πολιορκία"* του Αλέξ. Κοτζιά (1953) και *"Τα δόντια της μιλόπετρας"* του Νίκου Κάσδαγλη (1953).

Τα παραδείγματα, εντελώς ενδεικτικά, είναι αρκετά ωστόσο για να οριοθετήσουν, μέσα στην παραγωγή των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών, μια μεγάλη κατηγορία αφηγηματικών κειμένων, χαρακτηριστική, νομίζομε, αυτής της περιόδου, όπου η πεζογραφία

μας αντλεί τα θέματά της από τη σύγχρονη ιστορία.¹⁰ Το μυθικό σύμπαν είναι ενιαίο, οι αξιοκρατικοί κώδικες σαφείς και ισχυροί, τα δρώντα πρόσωπα, με εσωτερική συνέπεια, ενσαρκώνουν -θετικά ή αρνητικά, με το ήθος και τη δράση- τα σημασιακά περιεχόμενα ένας κόσμος συγκροτημένος μέσα στις συγκρούσεις και τις ιδεολογικές πολώσεις του. Χαρακτηριστικό τυπολογικό γνώρισμα οι συναρτήσεις μεταξύ ατομικών και συλλογικών υποκειμένων: ο ατομικός ήρωας ενεργεί συχνά σε συνάρτηση και αρμονία με ένα -ιδεολογικά ομοειδές και εσωτερικά ομοιογενές- συλλογικό υποκείμενο, με το οποίο εναλλάσσεται στο ρόλο του πρωταγωνιστή. Αυτή η συνάρτηση ατομικού-συλλογικού είναι ένα γνώρισμα που υπογραμμίζει την κοινωνική προβληματική των αντίστοιχων έργων.

Μια άλλη τυπολογική παράμετρο εισάγει η πεζογραφία της *αμφισβήτησης*, στη δεκάετία του '50 και κυρίως του '60, που συνδέεται με την παγίωση του μεταπολεμικού κοινωνικοπολιτικού καθεστώτος και αντλεί τη θεματική της από τον αστικό χώρο. Σ' αυτή την παραγωγή έναν άξονα συνθέτουν τα έργα που θεματοποιούν την τραγωδία του εμφυλίου πολέμου ή καταγγέλλουν τους κάθε λογής καταπιεστικούς μηχανισμούς του μεταπολεμικού ελληνικού κράτους. Η κατηγορία αυτή αντιπροσωπεύει, στο πεδίο της πεζογραφίας, το αντίστοιχο της "πολιτικής ποίησης".

Ένα δεύτερον άξονα αποτελούν τα έργα που εστιάζουν σε μορφές κοινωνικής ή πολιτισμικής κρίσης: στη στρεβλή μεταπολεμική κοινωνία του άγριου ανταγωνισμού και αμοραλισμού, στην κατάρρευση παραδοσιακών κοινωνικών θεσμών και κωδίκων, στις παγίδες της καταναλωτικής και τεχνοκρατικής κοινωνίας, στην απώλεια πολιτισμικής ταυτότητας μέσα στην ισοπεδωτική σύγχρονη μεγαλούπολη, εκδοχές που συνθέτουν μια τυπολογία κοινωνικής αμφισβήτησης. Έναν τρίτον άξονα συνιστούν τα έργα εκφραστικής αναζήτησης, που επιχειρούν μια ανανέωση του αφηγηματικού πεζού λόγου και άρα συνδέονται κι αυτά με μια μορφή αμφισβήτησης καθιερωμένων προτύπων. Ειδωμένη σ' αυτές τις διαστάσεις, η αμφισβήτηση αντιπροσωπεύει, κατά τη γνώμη μας, μια δεσπόζουσα και χαρακτηριστική τάση στη μεταπολεμική μας πεζογραφία.

Η παράμετρος αυτή επιδέχεται, από τη σκοπιά που μας ενδιαφέρει, μια τυπολογική διχοτομία. Η αμφισβήτηση σηματοδοτεί μια κοινωνική και πολιτισμική κρίση, μια κρίση αξιών. Η αποκάλυψη, ανατομία ή καταγγελία της κρίσης υλοποιείται σύμφωνα με δύο κυρίως αφηγηματικές εκδοχές:

1. Από μια ορισμένη ιδεολογική σκοπιά, ρητή ή υπονοούμενη, εστιασμένη σε ενδοκειμενικά υποκείμενα ή έστω σ' έναν εξωκειμενικό αφηγητή. Σε κάθε περίπτωση, έχουμε ένα σύστημα αναφοράς, που είναι μια αξιοκρατία, ισχυρή σε κάποιο επίπεδο. Κι αυτό, για την περίοδο που εξετάζουμε, είναι ο κανόνας.

2. Χωρίς αναφορά, ρητή ή υπονοούμενη, σε συγκεκριμένο σύστημα αξιών, χωρίς συγκεκριμένη ιδεολογική σκοπιά. Κι αυτό, για την ίδια περίοδο, συνιστά τη χαρακτηριστική εξαίρεση.

Στην πρώτη περίπτωση έχουμε δύο βασικές εκδοχές:

10. Βλ. συναφείς διαπιστώσεις στη συζήτηση για τη μεταπολεμική πεζογραφία "Το οδυνηρό πέρασμα στην πολιτικοποίηση" (Α. Αργυρίου, Α. Ζήρας, Α. Κοτζιάς, Κ. Κουλουφάκος), περ. *Διαβάζω* 5-6(1976-77), σ. 62-83.

1.1. Υπάρχει ή υπονοείται ένα κοινό, αυτονόητα ισχυρό σύστημα αξιών, εν ονόματι του οποίου ασκείται η αμφισβήτηση σε μια κατεστημένη τάξη, που έχει παραβιάσει ή προδώσει τις ίδιες τις αξίες ή τις αξίες που υποτίθεται πως υπηρετεί. Εδώ το σύστημα αναφοράς είναι οι ανθρωπιστικές αξίες της σημερινής αστικής κοινωνίας. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα το έργο του Αντώνη Σαμαράκη.¹¹

1.2. Η άλλη εκδοχή συνίσταται στην καταγγελία της κατεστημένης ιδεολογίας, από τη σκοπιά μιας αντίπαλης εναλλακτικής ιδεολογίας, που αντιπροσωπεύει το υγιές έναντι του νοσηρού, το αυθεντικό έναντι του νόθου και θνησιμαίου. Είναι η σκοπιά της αριστερής αγωνιστικής πεζογραφίας που εκτείνεται από τη ρητή καταγγελία της ταξικής εκμεταλλευτικής κοινωνίας (λ.χ. *"Ο Καπνισμένος ουρανός"* και *"Η γαλαρία Νο 7"* του Κώστα Κοτζιά) και των μηχανισμών καταπίεσης (ο *"Λοιμός"* του Α. Φραγκιά) ως την ανατομία της διάβρωσης και αλλοτρίωσης του ανθρώπου μέσα στη μεταπολεμική κοινωνία του άγριου ανταγωνισμού, της εκβιομηχάνισης και της κατανάλωσης (η *"Καγκελόπορτα"* του Α. Φραγκιά, *"Το Διπλό Βιβλίο"* του Δημ. Χατζή, *"Ο μπιντές"* του Μάριου Χάκκα).

Και στις δύο αυτές περιπτώσεις, είναι φανερό, δεν θίγονται ουσιαστικά οι αφηγηματικοί κώδικες και συμβάσεις: υπάρχει ενιαίο μυθικό σύμπαν, λειτουργούν αξιολογικά μοντέλα, ο ρόλος του ήρωα δεν υπονομεύεται. Οι ειδολογικές οριοθετήσεις παραμένουν ισχυρές.

2. Στην περίπτωση όμως που δεν υφίσταται συγκεκριμένο αξιολογικό σύστημα αναφοράς, προκύπτουν μια σειρά συνέπειες, που θα μπορούσαν -για τις ανάγκες μιας ταξινόμησης- να ομαδοποιηθούν σε δύο βασικές εκδοχές:

2.1. Η πρώτη εκδηλώνεται με την απουσία ενός γνώμονα συμπεριφοράς των δρώντων προσώπων, γεγονός που συνεπάγεται την αμφιταλάντευση και ασυνέχεια των χαρακτήρων, την αμφισημία των αφηγηματικών λειτουργιών, την υπονόμευση του ενιαίου μυθικού σύμπαντος, την υποκατάσταση του παραδοσιακού ήρωα από έναν αντιήρωα ή επαμφοτερίζοντα ήρωα. Είναι η περίπτωση των ηρώων του Αλεξάνδρου Κοτζιά.¹²

2.2. Η δεύτερη εκδηλώνεται με την πλήρη απουσία κάθε συστήματος αξιών, επομένως κάθε ενοποιητικού οργανωτικού παράγοντα. Τα δρώντα πρόσωπα εμφανίζονται ηθικά ουδέτερα, αδιάφορα, απουσιάζει το συνεκτικό στοιχείο της προσωπικότητας, οι χαρακτήρες τείνουν να αποσυντεθούν, συμπαρασύροντας το αρραγές μυθικό σύμπαν, που δεν συγκροτείται χωρίς ένα σύστημα αξιών. Ετσι η αποδιάρθρωση του σημασιολογικού συστήματος γίνεται η πιο εύγλωττη σήμανση της κρίσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το έργο της Κωστούλας Μητροπούλου.¹³

11. Τα δηγήματα των συλλογών *"Ζητείται Ελπίς"* (1954) και *"Αρνούμεν"* (1961), το μυθιστόρημα *"Σήμα κινδύνου"* (1959) και βέβαια *"Το λάθος"* (1965). Ανάλογη είναι η κριτική σκοπιά των έργων που εκφράζουν μια εσωτερική ιδεολογική αμφισβήτηση όπως οι *"Ακυβέρνητες πολιτείες"* του Στρατή Τσιρκά (1961-65) και *"Το Κιβώτιο"* του Αρη Αλεξάνδρου (1966-72).

12. Η διαπίστωση ισχύει και για την *"Πολιορκία"* αλλά σε μεγαλύτερο βαθμό για τους ήρωες των ωριμότερων έργων του: *"Η απόπειρα"* (1964), *"Ο γενναίος Τηλέμαχος"* (1972), *"Αντιποίητος αρχής"* (1979). Στις παραπάνω συντεταγμένες ανταποκρίνεται σε σημαντικό βαθμό -με τους όρους της ιδιομορφίας τους- τα έργα του Ρένου Αποστολίδη *"Τιρανίδα '67"* (1950), *"Βορά στο Θηρίο"* (1963), *"Στη γέμηση του φεγγαριού"* (1967).

13. Βλ. *"Ο ένοχος"* (1966), *"Αντιστροφή μέτρηση"* (1970), *"Ζάαρ 19"* (1978). Επίσης εδώ εντάσσεται και ο Νίκος Καχτίσης, ιδιαίτερα με το *"Ενυπνίο"* (1960).

3. Ένα θήμα πιο πέρα στην ίδια κατεύθυνση βρίσκεται η πλήρης αποσύνθεση των αφηγηματικών συμβάσεων, η υπέρβαση των ειδολογικών οριοθετήσεων και βέβαια η ολοκληρωτική διάσταση (μη-ομολογία) μεταξύ ιδεολογίας και θεματικής, η απόρριψη του μύθου.

Εδώ παρεμβαίνει ένας άλλος παράγοντας, που σηματοδοτεί μια οριστικότερη ρήξη με την αφηγηματική παράδοση. Διαπιστώνεται μια ανατροπή της σχέσης ανάμεσα στην πράξη της γραφής και στην πράξη της ζωής, ανάμεσα στο φαντασιακό και στο πραγματικό επίπεδο, στον αφηγητή και στον αναγνώστη, στο εξωδιηγητικό και το ενδοδιηγητικό επίπεδο. Αυτή η ανατροπή εκδηλώνεται ως προτεραιότητα της υποκειμενικής συνείδησης απέναντι στην αντικειμενική πραγματικότητα, της σημασιοδοτικής πρακτικής του ανθρώπου έναντι της οντολογικής ουσίας του κόσμου. Αίρεται το καλλιτεχνικό αίτημα της αναπαράστασης της πραγματικότητας και το συναφές κοινωνικό αίτημα κατάκτησης και μετάδοσης της Κοσμικής ή δι-ανθρώπινης αλήθειας, αίτημα που τροφοδοτούσε άλλοτε τους λογοτεχνικούς μύθους.

Οι μύθοι προϋποθέτουν την πίστη σε αντικειμενικές αλήθειες, συνεπώς τοποθετούν το κέντρο έξω από το ατομικό υποκείμενο, μέσα στο κείμενο. Αντίθετα, ο προσανατολισμός σε μια ποιητική του "σημαινόντος", που συνεπάγεται έναν αθεματικό, "ασυνάρτητο", μη-επικοινωνήσιμο λόγο, υπονοεί την εμπιστοσύνη στην αλήθεια της συνείδησης, συνεπώς τοποθετεί το κέντρο μέσα στο ατομικό υποκείμενο, στην πράξη της γραφής.

Μ' αυτή την έννοια, η υποκατάσταση αφηγηματικού μύθου από τη γραφή, του αφηγηματικού εκφωνήματος από τη διαδικασία του αφηγείσθαι, με τη συνακόλουθη ριζική ανατροπή των παραδοσιακών κωδίκων και συμβάσεων, δείχνουν πως τέτοιες αλλαγές στο επίπεδο του σημαινόντος αντιστοιχούν σε μια βαθιά πολιτισμική κρίση.

Πρόκειται για ένα όριο, έναν ακραίο πόλο, που η μεταπολεμική μας πεζογραφία ως το '67, μόλις αγγίζει με κάποια οριακά κείμενα (του Γιώργου Χειμωνά κυρίως, κατά δεύτερο λόγο, της Κωστούλας Μητροπούλου και του Γιώργου Μανιάτη). Αυτό δείχνει πόσο στενή είναι τελικά η συνάρτηση ανάμεσα στη λογοτεχνία και στο κοινωνικό και ιδεολογικό πεδίο. Στο μέτρο που κλονίζονται οι κοινωνικές αξίες κλονίζονται και οι καθιερωμένοι λογοτεχνικοί κώδικες επικοινωνίας. Η ρήξη της κοινωνικής συνοχής και η απομόνωση του ατόμου στην αλλοτριωμένη μεταπολεμική μεγαλούπολη εκφράζεται στο επίπεδο της γραφής με την εμφάνιση "ιδιωτικών" μη-αναγνώσιμων κωδίκων. Στις επόμενες δεκαετίες, όσο η κοινωνική κρίση εντείνεται, τόσο το φαινόμενο θα επεκτείνεται μέσα στην πεζογραφική μας παραγωγή.

Θα κλείσω με ένα γενικότερο φαινόμενο, που αφορά μια κοινωνική προβληματική η οποία, κατά τη γνώμη μας, συνιστά διακριτικό γνώρισμα ολόκληρης της μεταπολεμικής λογοτεχνίας. Δεν πρόκειται για άμεσα ορατό στοιχείο της θεματογραφίας, αλλά για πυρηνικό στοιχείο του υποκειμένου αξιολογικού συστήματος, που διαπερνά μεγάλο αριθμό έργων, πεζών και ποιητικών, ιδιαίτερα των συγγραφέων της αριστεράς. Πρόκειται για τη σχέση ατόμου-κοινωνίας που ανιχνεύεται στις δομές βάθους των κειμένων μέσα από μια συστηματική αναλυτική διαδικασία.

Ο άξονας αυτής της προβληματικής είναι η υπέρβαση της αντίθεσης ατόμου-κοινωνίας, δηλ. πώς θα επιτευχθεί η ποθητή εναρμόνιση ανάμεσα στις ατομικές και τις κοινω-

νικές αξίες, ανάμεσα στην αρχή που επιβάλλει την προτεραιότητα του συλλογικού συμφέροντος και της συλλογικής ευδαιμονίας και στο αίτημα της ατομικής ολοκλήρωσης και ευδαιμονίας. Σε επίπεδο αφηγηματικής δράσης η προβληματική αυτή εκφράζεται ως επίπωση και δραματική διαδικασία συνειδητοποίησης, που οδηγεί από τη σύγκρουση στη σύζευξη ατομικών και συλλογικών αξιών, από το ατομικό βίωμα στο κοινωνικό βίωμα. Η εναρμόνιση των δύο βιωμάτων και η συνειδηση της αλληλοσυνάρτησής τους βιώνεται ως προέκταση της ατομικής ζωής μέσα στη συλλογική ζωή, η οποία, στον ποιητή Τάσο Λειβαδίτη, γεννά ένα αίσθημα υπέρβασης του θανάτου και ενδοκοσμικής αθανασίας. ένα βίωμα που -από άλλο δρόμο- καταλήγει, μέσω της ατομικής και κοινωνικής ολοκλήρωσης, στην οντολογική ολοκλήρωση του ανθρώπου.

Εμπόδιο σ' αυτή τη διαδικασία είναι ο ανταγωνισμός και ο πόλεμος, που συνιστούν ακραίες εκδηλώσεις του ατομισμού ως ενστίκτου κυριαρχίας. Γι' αυτό, ο ατομισμός νοείται ως η οντολογική πηγή της πολιτισμικής παρέκκλισης του σύγχρονου δυτικού κόσμου. Σε ορισμένους συγγραφείς (Γιάννη Ρίτσο, Νικηφόρο Βρεττάκο, Τάσο Λειβαδίτη, Μιχάλη Κατσαρό, Δημήτρη Χατζή κ.ά.) ο ατομισμός συλλαμβάνεται ως έννοια αναιρετική της ουσίας του ανθρωπισμού, η οποία ταυτίζεται με τη συλλογικότητα. Έχουμε δηλ. το σημασιολογικό σύστημα: *άνθρωπος = συλλογικότητα vs ατομισμός = μη άνθρωπος*. Στο μυθικό σύμπαν του Γιάννη Ρίτσου η φάση της ανθρώπινης ιστορίας όπου δεσπόζει ο ανταγωνισμός και ο πόλεμος ταυτίζεται με την "προ Ανθρώπου" εποχή. Ονομάζει (στην ομώνυμη ποιητική του σύνθεση) τον αιώνα μας "*Η τελευταία προ Ανθρώπου εκατονταετία*" και οραματίζεται τη μελλοντική υπέρβαση του ατομιστικού ανταγωνισμού, που θα σημάνει την πραγμάτωση της αυθεντικής έννοιας του ανθρωπισμού, δηλ. το πέρασμα από την ανθρώπινη προϊστορία στην εποχή του Ανθρώπου.

Στο υποκείμενο σημασιολογικό σύστημα, πραγματοποιείται μια διαλεκτική σύνθεση των αντίθετων πόλων, που αντιστοιχούν σε εκδοχές των εννοιών *άτομο-κοινωνία*. Είναι σημαντικό ότι η κοινωνία δεν ορίζεται ως μια έννοια αυθύπαρκτη και ανεξάρτητη από το άτομο, που να αντιστοιχεί σε διαφορετικό υποκείμενο, συλλογικό (π.χ. λαός) ή απρόσωπο και συμβολικό (π.χ. κράτος). Περιγράφεται μέσα από τις έννοιες *άνθρωπος*, *συλλογικότητα*, *συντροφικότητα* και σε αντιπαράθεση προς τις έννοιες *ατομισμός*, *ανταγωνισμός*, *μη-άνθρωπος*. Μ' άλλα λόγια, δεν είναι η έννοια *άτομο* που αποκλείεται, αλλά η ανταγωνιστική και κυριαρχική εκδήλωση του ατομισμού, συμπεριφορά που σημασιοδοτείται ως μη ανθρώπινη. Αντίστροφα, η έννοια *κοινωνία* δεν μπορεί να νοηθεί ανεξάρτητα από την έννοια *άτομο*, εφόσον ορίζεται αποκλειστικά ως συνάρτηση μιας ορισμένης ποιότητας και συμπεριφοράς του ατόμου. Δεν υποστασιοποιείται παρά μέσω της υπέρβασης του ατομιστικού ενστίκτου, δηλ. μέσω της συντροφικότητας, η οποία συνθέτει τα επιμέρους άτομα σε οργανικό σύνολο, σε κοινωνία ανθρώπων. Για να υπάρξει η κοινωνία προϋποτίθεται η έκθυμη, άρα ελεύθερη ενεργοποίηση των συστατικών της μονάδων, των ατόμων, και όχι κάποιος εξωθεν ή άνωθεν καταναγκασμός. Η αρχή της συντροφικότητας ορίζει ειδικότερα την κοινωνία ως συνεκτική ενότητα ατόμων, που πραγματώνεται μέσω της ενεργητικής αλληλεγγύης, στη βάση της αμοιβαιότητας, που συνεπάγεται την ισοτιμία των μελών του όλου. Στην ηρωική του εκδοχή, αυτό το μοντέλο εκφράζεται ως αυτόβουλη στράτευση στην υπηρεσία των άλλων (: ήρωας-πρόμαχος), ως αυτοπροσφορά στο συνάνθρωπο, που

σε ορισμένους ποιητές, όπως ο Βρεττάκος, υποκαθιστά τον απόντα θεό ("άνθρωπος-θεός"). Σ' αυτή την αυτοπροσφορά, ακόμη περισσότερο, στην αυτοθυσία βρίσκει το άτομο την πλήρωσή του ενώ παράλληλα επιβεβαιώνεται και δικαιώνεται ως ενεργητικός κοινωνικός παράγων.

Από την άλλη μεριά, απορρίπτεται κάθε έκφραση ατομισμού, που θα σήμαινε αντικειμενική ή υποκειμενική προτεραιότητα του ατόμου έναντι του συνόλου, δηλ. διατάραξη της αρμονίας, που συνιστά το θεμέλιο μιας κοινωνίας ανθρώπων. Σ' αυτή την αντίληψη κεντρική θέση κατέχει, αυτονόητα, ως προέκταση της συντροφικότητας, η συναδέλφωση των λαών, η ειρήνη, που συνιστά αναγκαίον όρο για την προσωπική και συλλογική ολοκλήρωση, για την υλοποίηση της αυθεντικής έννοιας του ανθρωπισμού.

Πολύ πριν από τις σημερινές καταλυτικές εξελίξεις, όταν η κατάρρευση των σοσιαλιστικών καθεστώτων και το αδιέξοδο του δυτικού καπιταλισμού ήταν σχεδόν αδιανόητα, οι νεοέλληνες συγγραφείς διέκριναν καθαρά ότι το θεμελιώδες πρόβλημα του σύγχρονου κόσμου, τόσο στο κοινωνικό όσο και στο πολιτισμικό πεδίο, είναι η σχέση ατόμου-κοινωνίας, ατομικού και κοινωνικού συμφέροντος, ατομικών και συλλογικών αξιών. Ανέλυσαν, με αξιοθαύμαστη επιμονή και διεισδυτικότητα, όλες τις ακανθώδεις διαστάσεις του και -σε συμφωνία με τα πρότυπα σκέψης του τοπικού πολιτισμού- υπέδειξαν ότι η ουσία του προβλήματος είναι ένα ζήτημα ισορροπίας και εναρμόνισης των αντιθέτων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ποίηση

Αναγνωστάκη Νόρα, *Μαγικές εικόνες*, Θεσσαλονίκη 1973.

Ανθολογία μεταπολεμικών ποιητών, επιμ. Ντ. Γεωργούδη-Κ. Γεννατά, Αθήνα 1957.

Αντί, (με αφιέρωμα), 205(1982).

Αργυρίου Α., *Η πρώτη μεταπολεμική γενιά, Η ελληνική ποίηση*, Εκδόσεις Σοκόλη, 1982.

_____, "Η πρώτη μεταπολεμική ποιητική μας γενιά", *Νεοελληνικός λόγος* '74, σ. 109-261 (=Αναμνηλαφήσεις σε δύσκολους καιρούς, 1986).

Βαρίκας Βάσος, *Συγγραφείς και κείμενα, Β' (1966-1968)*, Αθήνα, Ερμής, 1980.

Βουρνάς Τάσος, "Η ποίηση της ήττας" και η ήττα της κριτικής", *Επιθεώρηση Τέχνης*, 109(1964), σ. 6-12.

Γράμματα και Τέχνες (αφιέρωμα), 16(1983).

Δάλλας Γ., *Εισαγωγή στην ποιητική του Μίλου Σαχτούρη*, 1979.

Δικταίος Α., *Αναζητήσεις προσώπου*, Αθήνα 1963.

Εποπτεία, "Αφιέρωμα στον Τάκη Σινόπουλο", 51(1980).

Θέμελης Γ., *Η νεώτερη ποίησή μας*, Αθήνα, τ. 1, εκδ. Φέξης, 1963, τ. 2, εκδ. Βάκων, 1967.

Ιλίνσκαγια Σόνια, *Η μοίρα μιας γενιάς*, 1976, 21986 (α' έκδ. στα ρωσικά: Μόσχα 1974).

_____, *Επισημάνσεις. Από την πορεία της ελληνικής ποίησης του 20ού αιώνα*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1992.

Καραντώνης Α., *Η ποίησή μας μετά το Σεφέρη*, Αθήνα, Δωδώνη, 1976.

_____, *Προσωπικό με την ποίηση του Δ. Παπαδίστα*, Αθήνα, Γνώση, 1981.

- Κάσσορ Βαγγ., "Ποίηση της ήττας και ιδεολογική αντοχή", Τομές, 90(1984), σ. 3-4.
- Καψωμένος Ε.Γ., "Η διχοτομία φύση/πολιτισμός ως κριτήριο οριοθέτησης του στίγματος της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς", περ. Σπειρά, 2(1984), σ. 113-132 [= Κώδικες και σημασίες, Αθήνα, Αρσενίδης, 1990, σ. 156-177].
- _____, "Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας". Ζωικές και κοινωνικές αξίες στον Τάσο Λειβαδίτη", Διαβάζω, 228(13.12.1989), σ. 26-32.
- Κοκόλης Α. Ξ., Δώδεκα ποιητές. Θεσσαλονίκη 1930-1960, Θεσσαλονίκη 1979.
- Κωνσταντινίδης Θ., Οι μεταμορφώσεις στην ποίηση του Μίλτου Σαχτούρη, 1985 (με βιβλιογραφία).
- Λεοντάρης Βύρων, "Ιδεολογικοί προσανατολισμοί της μεταπολεμικής ελληνικής ποίησης", Κριτική, 7-8(1960), σ. 1-18.
- _____, "Η ποίηση της ήττας", Επιθεώρηση Τέχνης, 106(1963), σ. 520-24.
- _____, "Λίγα ακόμη για την ποίηση της ήττας", Επιθεώρηση Τέχνης, 110(1964), σ. 218-20.
- _____, Η ποίηση της ήττας, (1960-1965), 1983.
- Λυκιαρδόπουλος Γερ., "Η ποίηση της ήττας, σύγχρονη αντιστασιακή ποίηση", Επιθεώρηση Τέχνης, 113(1964), σ. 459-60.
- Μαρωνίτης Ν. Δ., Ποιητική και πολιτική ηθική. Πρώτη μεταπολεμική γενιά (Αλεξάνδρου-Αναγνωστάκης-Πατριόκης), 1976.
- _____, Μίλτος Σαχτούρης. Ανθρωποι-Χρώματα-Ζώα-Μηχανές, Αθήνα, Γνώση, 1980.
- Μερακλής Γ. Μ., Η σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία (1945-1970), Ι, Ποίηση, Θεσσαλονίκη [1971].
- Μοσκόφ Κωστής, Η κοινωνική συνείδηση στην ποίηση της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1978.
- Μπελεζίνης Α, Εύσημοι και άσημοι λόγοι Κριτικά μελετήματα, Αθήνα, εκδ. Θέμα/Κριτική, 1988.
- Μπενάτσης Απ., Η ποιητική μυθολογία του Τάσου Λειβαδίτη, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1991.
- Παπαθεοδώρου Γ., "Η ποίηση της ήττας", Επιστημονική Σκέψη, 19(1984), σ. 71-78.
- Πρακτικά Πρώτου Συμποσίου Νεοελληνικής Ποίησης (Πανεπιστήμιο Πατρών), Αθήνα, Γνώση, 1982.
- Πρακτικά Εκτου Συμποσίου Ποίησης (Πανεπιστήμιο Πατρών 1986), Αθήνα, Γνώση, 1987.
- Σαββίδης Π.Γ., Μεταμορφώσεις του Ελπήνορα Από τον Πάουιντ στον Σινόπουλο, Αθήνα, Ερμής, 1981.
- Στεργιόπουλος Κώστας, Από τον συμβολισμό στη "νέα ποίηση", Αθήνα 1967.
- Φράιερ Κίμων, Τοπίο θανάτου. Εισαγωγή στην ποίηση του Τάκη Σινόπουλου, Αθήνα, Κέδρος, 1978.
- Χριστιανόπουλος Ντίνος, Δοκίμια, σειρά πρώτη, Θεσσαλονίκη 1965.

Πεζογραφία

- Αλαβέρας Τηλ., *Διηγηματογράφοι της Θεσσαλονίκης*, (εισαγωγή-ανθολογία-βιβλιογραφία), Θεσσαλονίκη, εκδ. Κωνσταντινίδη, 1970.
- Αργυρίου Αλ. (κ.ά.), *Η Μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, Αθήνα, Σοκόλης, 1988, τόμ Α-Η.
- Αριστηνός Γ., *Εισαγωγή στην πεζογραφία του Γιώργου Χειμωνά*, Αθήνα 1981.
- (Αφιέρωμα) "Θεσσαλονίκη. Πεζός Λόγος 1912-1980. Εισαγωγή, βιβλιογραφία άρθρα, ανθολογία κειμένων", περ. Ο Πολίτης, Νοέμβριος 1983. Ειδικό τεύχος.
- (Αφιέρωμα) "Συζήτηση για τη μεταπολεμική πεζογραφία: Το οδυνηρό πέρασμα στην πολιτικοποίηση" (Α. Αργυρίου-Α. Ζήρας-Α. Κοτζιάς-Κ. Κουλουφάκος), περ. Διαβάζω, 5-6(1976-770, σ. 62-83).
- (Αφιέρωμα) Ιωάννου Γιώργος : *Γράμματα και Τέχνες*, 39(1985)
- (Αφιέρωμα) Λειβαδίτης Τάσος : *Διαβάζω*, 228(1989).
- (Αφιέρωμα) Χάκκας Μάριος. *Κριτική θεώρηση του έργου του*, Αθήνα 1979.
- (Αφιέρωμα) Χατζής Δημήτρης : *Αντί*, 183(1981), 297 και 198(1985).
- Βαρίκας Βάσος, *Συγγραφείς και κείμενα, Α' (1961-1965)*, Αθήνα 1975.
- Δανιήλ Γ., *Αίγλη και άγχος. Το έργο του Νίκου Καχτίτση 1926-1970*, Αθήνα 1986.
- Ζάννας Π., "Ενα ελληνικό μυθιστόρημα "Αντιποίησης αρχής" του Αλέξ. Κοτζιά", Ο Πολίτης, 34(1980), σ. 71-80.
- Κοτζιάς Α., *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι. Κριτικά κείμενα*, Αθήνα, Κέδρος, 1982, 1988.
- Καψωμένος Γ. Ε., "Αφηγηματικές τεχνικές και σημασιακοί κώδικες. Ένα παράδειγμα ανάλυσης" (Α. Φραγκιά, Το πλῆθος, Ι), περ. Θαλλώ, 5(Φθιν. 1993), σ. 7-16.
- Μερακλής Γ. Μ., *Η σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία (1945-1970), ΙΙ. Πεζογραφία*, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινίδης, [1972].
- _____, "Η πεζογραφία 1960-1980", *Αντί*, 157-158, σ. 38-41.
- Μουλλάς Παν., *Για τη μεταπολεμική μας πεζογραφία. Κριτικές καταθέσεις*, Αθήνα, Στιγμή, 1989.
- _____, "Για μια γραμματική του πεζού λόγου": Παλίμψηστα και μη, Κριτικά δοκίμια, Αθήνα, Στιγμή, 1991.
- Μπελεζίνης Α., *Εύσημοι και άσημοι λόγοι. Κριτικά μελετήματα*, Αθήνα, εκδ. Θέμα/Κριτική, 1988.
- Ραυτόπουλος Δημ., *Οι ιδέες και τα έργα*, Αθήνα 1965.
- Ρωμανός Σ. Χ., *Ενας τεχνίτης του σύγχρονου μυθιστορήματος. Αλέξανδρος Κοτζιάς*, Αθήνα 1982.
- Σαχίνης Απ., *Νέοι πεζογράφοι, είκοσι χρόνια νεοελληνικής πεζογραφίας, 1945-1965*, Αθήνα 1965.
- _____, *Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι*, Αθήνα, Εστία, 1979, 1984, 1985.